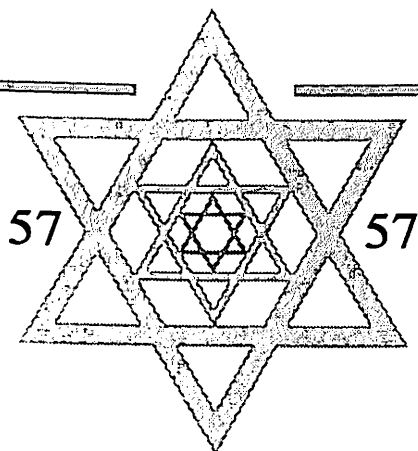

REVITALIZACIJA

**MALIH
JEVREJSKIH
OPŠTINA
U SRBIJI**

REVITALIZATION

**OF SMALL
JEWISH
COMMUNITIES
IN SERBIA**

PINKAS 12

Tema: **Religija i jevrejski
identitet**

**MOŽE LI ČOVEK DA SUMNJA U
POSTOJANJE BOGA A DA IPAK
BUDE DOBAR JEVREJIN**

DENNIS PRAGER & JOSEPH TELUSHKIN

**CAN ONE DOUBT GOD'S EXISTENCE
AND STILL BE A GOOD JEW**

SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE
BEOGRAD

Decembar, 1996. godine

UVODNA NAPOMENA

Razrađujući projekat „Revitalizacija malih jevrejskih opština u Srbiji“ došli smo na ideju da članovima jevrejske zajednice, pre svega u malim opštinama, ponudimo nekoliko desetina kratkih, interesantnih tekstova sa jevrejskom tematikom, pogodnih za čitanje, ali i za organizovanje razgovora u opštinama. U arhivi Saveza pronašli smo pripremljene tekstove iz perioda 1976 – 1986. godine, a preuzeli smo obavezu da pripremimo i nove.

Komisija za kulturu i obrazovanje Saveza i Odbor projekta će narednih meseci odštampati tekstove u sveskama (pinkasima) o temama iz jevrejske istorije (opšte i jugoslovenske), iz umetnosti i nauke, o problemima holokausta, antisemitizma, jevrejskog identiteta i sl...

Urednici

PINKAS 12

NAZIV: **Može li čovek da sumnja u postojanje Boga, a da ipak bude dobar Jevrejin**

AUTOR: **Denis Preger i Josef Teljuškin**

IZDAVAČ: **Savez jevrejskih opština Jugoslavije**

UREDNICI: **Simha Kabiljo i Miša David**

LEKTOR: **Simha Kabiljo**

KOMPJUTERSKA PRIPREMA: **Damir Plovanić**

ŠTAMPA: **Štamparija ĐORĐEVIĆ**

TIRAŽ: 500 primeraka
Decembar, 1996. godine, Beograd

MOŽE LI ČOVEK DA SUMNJA U POSTOJANJE BOGA A DA IPAK BUDE DOBAR JEVIJIN

"Bog ima razloga što nas je lišio sigurnosti u Svoje postojanje i prirodu. Jedan od očiglednih razloga leži u činjenici da čovekova sigurnost u bilo šta predstavlja otrov za njegovu dušu. To najbolje znaju ljudi savremenog doba koji su morali da se nose sa dogmatiskim fašizmom, komunizmom, pa čak i sa naukom".

Emanuel Rackman, The Condition of Jewish Belief

"Dok vernik ima problema kada se suočava sa zlom, dotle se ateista bori sa mnogo većim i ozbiljnijim teškoćama. Realnost ga zatiče i zbunjuje nametanjem ne jednog nego mnogih pitanja; od postojanja prirodnih zakona, preko instinktivne oštroumnosti insekta, do mozga genija ili srca proroka. Realnost tada razumu nameće razlog za veru u Boga: i, premda takva vera nije lišena teškoća, ona ostaje najbolji odgovor na zagonetku koju postavlja univerzum".

Milton Steinberg, Anatomy of Faith

SUMNJA

Da li Bog postoji? Ovo je presudno pitanje koje nas prati kroz život. Kakav god da je zaključak, izazvaće dalekosežne posledice u odnosu na smisao ljudske egzistencije. Uprkos ogromne važnosti ovog pitanja, ozbiljne rasprave o Bogu obično se prepuštaju teolozima i filozofima. Mi ostali, još u relativno ranom uzrastu, formiramo pojednostavljena shvatanja o veri, agnosticizmu ili ateizmu i zadovoljavamo se njima, ne preispitujući ih do kraja života.

Moramo stoga naše predstavljanje judaizma započeti raspravom o Bogu. Dozvolite da na samom početku ukažemo na stav judaizma o najzastupljenijem osećanju koji se javlja pri pomenu Boga - sumnji.

Možete li da sumnjate u postojanje Boga a da budete dobar Jevrejin?

Odgovor je - da.

Verovati u Boga je često teško. Kolebanja u verovanju se mogu očekivati, a priznavanje tih kolebanja nije nereligiozan čin za Jevrejina. Postoje četiri dobra razloga zbog kojih sumnja u Božje postojanje ne predstavlja prepreku da se bude dobar Jevrejin.

1. Judaizam daje prednost delanju u odnosu na verovanje

*Judaizam daleko više uvažava činjenje od verovanja. Talmud pripisuje Bogu izjavu koja je među religijskim spisima verovatno jedinstvena: "Mene mogu da napuste (Jevreji) ali neka slede moje zakone", (Jer, dodaje Talmud, postupajući po zakonima judaizma, Jevreji će se vratiti Bogu, *Jerusalimski Talmud, Hagiga 1:7*).*

Prema judaizmu, čovek može biti dobar Jevrejin iako sumnja u Božje postojanje, sve dok postupa u skladu sa jevrejskim zakonom. Obratno ne važi, jer se Jevrejin koji veruje u Boga a dela suprotno jevrejskom zakonu ne može smatrati dobrim Jevrejinom.

---

*Prof. Denis Preger i rabin Jozef Teljuškin, prijatelji i saradnici još od gimnazijskih dana, poznati su američki naučnici i univerzitetski nastavnici, koji predaju jevrejsku istoriju i religiju (judaizam) ne samo u SAD i Izraelu, već i u mnogim drugim zemljama. Oni su i koautori knjige *Why the Jews? The Reason for Antisemitism*.

Nije, naravno, naša namera da negiramo središnje mesto Boga u judaizmu, već da prosto naglasimo da judaizam može biti uvažavan i praktikovan nezavisno od nečije trenutne vere u Boga. Judaizam se može proučavati i primenjivati u svakodnevnom životu čak i uz sumnju u Božje postojanje, jer su jevrejsko učenje i njegova primena same po sebi od izuzetne važnosti za pojedinca i društvo.

Štaviše, naše iskustvo je pokazalo, da kad jednom počnemo da proučavamo i živimo po principima judaizma, shvatićemo da je vera u Boga sasvim moguća. Talmud kaže da čoveka ili ženu koji u početku delaju u skladu sa načelima judaizma samo iz racionalnih ili etičkih ubeđenja, a ne radi vere u Boga, vremenom takvo ponašanje dovodi do spoznaje Boga. (*Pe-sahim 50b*).

2. Apsolutna verska nepokolebljivost vodi u fanatizam

Po rečima Emanuela Rakmana, jednog od najistaknutijih ortodoksnih rabina našeg vremena, judaizam ohrabruje sumnju u istoj meri kao što podstiče veru i posvećivanje. Jevrejin se ne usuđuje da živi u apsolutnoj sigurnosti, jer je sigurnost odlika fanatika a judaizam zazire od fanatizma i smatra da je sumnja dobra za ljudsku dušu, za njenu poniznost...

"Bog ima razloga što nas je lišio sigurnosti u Svoje postojanje i prirodu. Jedan od očiglednih razloga, leži u činjenici da čovekova sigurnost u bilo šta, predstavlja otrov za njegovu dušu. To najbolje znaju ljudi savremenog doba koji su morali da se nose sa dogmatskim fašizmom, komunizmom, pa čak i sa naukom".

3. Spoznavanje Boga ukida mogućnost moralnog izbora

Kada bismo znali da Bog postoji i da nas može kazniti za zla dela, tada bi naša odluka da činimo dobro bila mnogo manje rezultat slobodnog izbora. Nespoznajnost Boga je neophodna, jer nam upravo ona dopušta da sami donesemo odluku. Da bismo izabrali dobro, moramo se istovremeno osećati slobodnim da izaberemo i zlo, a to ne bi bilo moguće kada bismo sasvim sigurno znali da Bog postoji, da je prisutan i da beleži svaki naš korak. (Koliko naš izbor da vozimo brže ima smisla kada znamo da je u blizini patrola saobraćajne policije?)

4. Pošto je Božja egzistencija nedokaziva, sumnja je prirodna

Ne možemo znati da li Bog postoji na način na koji znamo da postoji sto ili mačka. Njihovo postojanje se može fizički prikazati i potvrditi našim čulima. Božje postojanje ne može, jer Bog nema fizičkih osobina. *Možemo dokazati postojanje prirodnog, fizičkog, konačnog; Bog je, međutim, natprirodan, metafizički, beskonačan.* Nemogućnost izvođenja dokaza o Božjem postojanju leži pre svega u činjenici da Bog nema fizičke kvalitete, što je postavka koje se judaizam uvek držao.

Sumnja u Boga je, prema tome, normalna, dozvoljena i u skladu sa ponašanjem dobrog Jevrejina, što samim tim ne znači da bi dobar Jevrejin trebalo da negira Božje postojanje. Primarni zadatak jevrejskog naroda oduvek je bio da čovečanstvu prenese ideju univerzalnog Boga i moralnosti, tj. ideju etičkog monoteizma. Videćemo kasnije iz teksta da najznačajnije vrednosti u životu zavise od postavke da je Božja egzistencija iako nedokaziva, nužna.

Koje to vrednosti zavise od ove postavke? Moral, dobro i zlo kao objektivne realnosti koje postoje nezavisno od pojedinačnih stavova ili stavova društva i koje daju konačnu svrhu i značenje ljudskoj egzistenciji. Drugačije rečeno, ako nema Boga ne može biti objektivnog dobra ili zla kao ni konačne svrhe našeg postojanja. Iz tog razloga, Jevrejin koji je posvećen (Tori i njenim zakonima¹): a) ne sme negirati Božju egzistenciju, b) mora se boriti sa svojim sumnjama u Boga (ime jevrejskog naroda Izrael, znači "boriti se sa Bogom"), i, c) mora braniti ideju etičkog monoteizma, tj. ideal univerzalnog, jednog Boga koji postavlja temelj opšte važećih kriterijuma etičkog ponašanja. Kao što kaže Eli Vizel: "Jevrejin može voleti Boga ili se boriti sa njim, ali ga ne sme ignorisati".

---

¹ Prim. prev

NEOPHODNOST POSTULIRANJA² BOŽJE EGZISTENCIJE

MORAL

Moral je prva vrednost čije postojanje zavisi od postuliranja Božje egzistencije. Ako ne postoji Bog onda se ne može govoriti o ispravnom ili pogrešnom što prevazilazi lične ljudske sklonosti. Gasovi i molekuli, prirodni zakoni, nisu ni dobri ni loši. Ako je prirodni svet jedina objektivna realnost i ako ne postoji nikakav izvor moralnosti izvan prirode, onda ni dobro ni zlo nemaju nikakvu objektivnu realnost. U tom slučaju su moralni sudovi isključivo subjektivnog karaktera i predstavljaju popularne ili lične stavove, koji nemaju objektivno važenje. Istaknuti ateistički filozofi priznaju očiglednu činjenicu da ako ne postoji moralni Bog, onda ne može postojati ni univerzalna moralnost. Bez Boga možemo formirati samo subjektivne stavove o moralu ili lične sudove o dobrom ili zlom ponašanju, koji su isto toliko valjani ili obavezujući kao što bi npr., bilo izražavanje mišljenja o tome da li je neki sladoled „dobar“ ili „loš“.

Upravo je negiranje Boga razlog što se moralni kriterijumi u sekularnim³ zajednicama prepuštaju subjektivnom stavu. Moralni relativizam je jedina moguća posledica negiranja Božjeg postojanja; moralnost postaje eufemizam⁴ za lične stavove. Bertran Rasel, jedan od najelokventnijih ateističkih filozofa ovog veka, napisao je: „*Ne vidim kako da opovrgnem argumente koji govore u prilog subjektivnosti etičkih vrednosti ali*“, priznaje Rasel, „*nemoguće mi je da poverujem da je kod divlje okrutnosti jedino loše i pogrešno to što mi se ona ne dopada*“.

Raselov stav je i naš stav. Sve što ateizam i njegov moralni relativizam nalaze da je pogrešno kod divlje okrutnosti jeste to da nam se ona lično ne dopada. *Amoralnost je dakle svojstvena ateizmu.*⁵

Da bismo ovo pojasnili pretpostavimo da nema Boga i pokušajmo da objasnimo zašto je Hitler u moralnom smislu postupao *pogrešno*. Jedino što ateista i moralni relativista nalaze da je pogrešno u nacističkim zločinima je kao što Rasel kaže, „to što im se oni ne dopadaju“.

Neko bi mogao odgovoriti da „duboko u nama“ postoji znanje da su torture i masovna ubistva vršena po Hitlerovom nalogu, bila *pogrešna*. Ali odakle dolazi to „duboko unutrašnje osećanje“ ispravnog i pogrešnog? Ako nema Boga takva osećanja su samo osećanja, a objektivna moralnost mora da transcendirat⁶ subjektivna osećanja. A ako prihvatimo činjenicu da „duboko u nama“ posedujemo znanje o dobrom i lošem, koji je to izvor moralnosti ovo znanje usadio u nas?

Na ovo se opet može odgovoriti da nam pragmatički razlozi govore da su ubijanja koja su vršili nacisti pogrešna - citirajući argument da „*ako mi ubijamo njih, oni će početi da ubijaju nas i društvo će se raspasti*“. Ovaj argument ne pripada sferi moralnosti, već sferi pragmatizma i u svakom slučaju jeste defektan, jer se činjenje zla prihvata kao nešto što je u krajnoj liniji korisno. U stvari, pragmatički argumenti najčešće favorizuju zločine. Nacisti bi se, na primer, vrlo lako izborili sa argumentom „*ako mi ubijamo njih, oni će početi da ubijaju nas*“, ispravno primećujući da „*oni*“ neće biti u stanju da „*nas*“ ubiju. U prirodi takođe važi pravilo da slabi bivaju uništeni. Pragmatički argument protiv činjenja zla je naivan. Ako se posle počinjenog zločina možemo izvući bez posledica, onda ne postoji nikakav pragmatički argument koji bi imao snagu da nam zabrani da činimo zlo - samo je moralni argumenat to u stanju, a on se najčešće pokazuje u potpunosti nepraktičnim.

---

² Postulat je pretpostavka koja se logički ne može dokazati ali koja je važna za razumevanje izvesnih činjenica; pretpostavka istinitosti nekog stava bez dokaza. (prim. prev)

³ Sekularan - svetovni, profani (prim. prev)

⁴ Trop tj. pesnički ukras koji se koristi kada se umesto pravog izraza za nešto neprijatno i ružno upotrebi blaža i lepša reč (prim. prev)

⁵ Amoralnost naravno ne znači ni moralnost ni nemoralnost. Mi priznajemo činjenicu da mogu postojati i da postoje i dobri ateisti. Pitanje je, međutim da li njihovi moralni standardi proizilaze iz moralnosti koja se bazira na sekularnosti ili iz moralnosti koja se bazira na tri hiljade godina religioznog nasleđa.

⁶ latinski transcendens, transcendere - prelaziti, prevazilaziti (prim. prev.)

Uzmimo na primer relativno mali krivični prekršaj koji pravimo kad izbegavamo da platimo porez. Pragmatički argument iznova govori u prilog a ne protiv ovog prekršaja. Sasvim je razumljivo zašto argument da „kada bismo svi varali po pitanju svojih poreskih obaveza, to bi svima nanosilo štetu“, nikoga neće sprečiti da nastavi da vara. Upravo obrnuto, oni koji izbegavaju da plate porez uvereni su da to čine i svi ostali i baš tom činjenicom opravdavaju sopstveni prekršaj. Kada neko veruje da gotovo svi varaju, varaće i on, ako ne želi da bude na gubitku. Pragmatizam ohrabruje nemoralno ponašanje u najmanju ruku isto toliko često kao i moralno.

Na kraju bi neko mogao da kaže da nam razum govori da Hitler nije bio u pravu kada je činio zlo i da je činiti zlo generalno pogrešno. Prema ovom često usvajanom stanovištu, razum je dovoljan da nas dovede do moralnog ponašanja i bez nužnog postuliranja Božje egzistencije. A da li je stvarno tako?

Razum često ohrabruje nemoralno ponašanje

Razum retko uzima u odbranu moralno ponašanje. On se u najčešćem broju slučajeva koristi da opravda nemoralno ponašanje - od podržavanja nacizma do sitnih prevara u svakodnevnom životu. Upotreba razuma u cilju opravdavanja onoga što je pogrešno je toliko česta, da za to postoji poseban termin - *racionalizacija*. Adolf Ajhman i druge nacističke ubice su se ponašale „razumno“ kada su slušale naredjenja i ubijale ljude; njihova poslušnost donela im je napredak u karijeri. Prosečan nemački građanin koji je čutao dok su njegovi susedi, Jevreji, odvođeni u koncentracione logore, delovao je isključivo u skladu sa razumom. Razum je govorio u prilog tome da se mora sačuvati sopstveni život i da se on ne sme ugroziti pomaganjem nekom Jevrejину. Izgleda da su jedini ljudi u nacističkoj Nemačkoj koji su postupali protivno razumu, bili oni koji su u stvari postupali moralno.

Navešćemo jedan sasvim svetovan primer. Prema „Njujork Tajmsu“ svaki treći hotelski gost ukrade nešto iz sobe u kojoj odseda. Premda je verovatno da svako od ovih ljudi smatra krađu nemoralnom, da li iz ovoga treba da izvučemo pretpostavku da milioni Amerikanaca sebe smatraju lopovima? Ne. Bez sumnje će većina od njih negirati da je to što su uradili krađa; oni će *racionallzovati* svoje postupke tvrdeći da hotel ne naplaćuje realnu cenu ili da svi drugi takođe uzimaju „*suventre*“ ili da peškir (pepeljara, slika) ionako nikom neće nedostajati.

Iz svega rečenog proizilazi da je razum amoralan. Razum je alatka koja se u ljudskim rukama podjednako lako može upotrebljavati kako za opravdavanje dobra tako i zla.

Razum ne može da zahteva moralno ponašanje (čak i u slučajevima kada ga ohrabruje)

Ne možemo očekivati da će razum zahtevati od nas da se moralno ponašamo, kad prethodni primeri očigledno pokazuju da on često ni ne govori u prilog moralnom ponašanju. Čak i u slučajevima kada nam razum govori da bi trebalo da se ponašamo moralno, on sâm nas ne može prisiliti da tako i postupimo. Razum je vrlo verovatno, mnogim Nemcima u toku Drugog svetskog rata, predlagao da se aktivno suprotstave nacizmu; mnogim Americancima, takođe, da ne krađu iz hotelskih soba, ali ni u kom slučaju nije bio u stanju da ih natera da se ponašaju u skladu sa tim predlogom. Nije razum upravljao ponašanjem malobrojnih Nemaca koji su se aktivno suprotstavili nacizmu. To što ih je nateralo da se ponašaju moralno bilo je njihovo prepoznavanje nečeg mnogo višeg od samog razuma.

Jasno je dakle da razum može da podrži zlo a da ne može, čak i kada ohrabruje i predlaže moralno ponašanje, nikoga prisiliti da se ponaša u skladu sa tim predlogom. Nećemo, dakle, pogrešiti ako kažemo da stav - *razum sam po sebi može proizvesti moralno ponašanje*, predstavlja opasan mit.

Da se vratimo našem suštinskom pitanju: Ako nema Boga čija moralnost transcendirá lične stavove i mišljenja, onda ne možemo kazati da je Hitler delovao protivno moralu. Sve što možemo reći jeste: „*Meni se to ne sviđa*“.⁷

Izvor morala mora i sam biti moralan, a pošto razum ima osobinu amoralnosti onda on ne može biti izvor morala. Nešto više od samog razuma jeste izvor morala. Od vremena kada su Jevreji stajali na planini Sinaj do danas, taj viši izvor morala naziva se Bogom.

⁷ Ovo se ne bi smelo tumačiti kao potpuno napuštanje razuma bilo u moralnom ili religioznom području. To samo znači da razum uzet sam po sebi, bez nekog višeg izvora moralnosti, bez etičkog monoteizma, dopušta zlo ili vodi do njega. Slično važi i kad se vera u Boga podrazumeva sama po sebi. Tada i ona dopušta zlo ili nas dovodi do njega. Razum bez religije doneo nam je komunizam, religija bez razuma donela nam je krstaški pokret.

KRAJNJA SVRHA

Moral nije jedina vrednost čije postojanje zavisi od postuliranja Božje egzistencije. Kada bi fizički svet predstavljao jedinu realnost, tj. kada ne bi postojao metafizički⁸ pristup životu, onda život ne bi imao nikakvu krajnju svrhu. Život bi tada bio samo slučajan rezultat bezbrojnih podudarnosti, a ljudska bića ništa više do molekuli sa svešću. Onda bi nas od drugih molekularnih kombinacija razdvajalo jedino to što bismo želeli da verujemo da upravo naša specifična kombinacija ima neki krajnji smisao i svrhu. U tom slučaju bi takva želja bila čista samoobmana. Mi jednostavno ne bismo mogli podneti da se probudimo svako jutro i u ogledalu vidimo jednu molekularnu podudarnost kojoj onda naknadno izmišljamo neki životni smisao.

Da nepostojanje Boga za posledicu ima život bez smisla i svrhe, nije isključivo teološki argument. To saznanje leži u osnovi svake svetovne, egzistencijalističke misli. Stav svetovnog egzistencijalizma jeste sledeći: pošto nema Boga, život nije ništa više od prostog fizičkog podudaranja elemenata bez ikakvog značenja. Zato našem "biću i ništavilu", da upotrebimo dobro odabrane reči Žan Pol Sartra, moramo obezbediti bar kakav-takav smisao da bismo bili u stanju da preživimo bol koju donosi sâm život.

Za Jevrejina je fizički svet veoma realan. Ali taj svet ne predstavlja jedinu realnost. Postoji i druga realnost, metafizička. Izvor metafizičke realnosti, Bog, stvorio je fizičku realnost i utisnuo u ljudsko biće element božanskog. Ovaj element možemo nazvati duhovnošću, možemo ga nazvati dušom, Božjim likom ili svetošću. Koje god ime da mu damo, značenje ostaje isto: mi nismo nesvrhovita fizička tvorevina okrutnog i apatičnog univerzuma, već svrhovito, duhovno delo Boga, koji je pravičan i koji je u stanju da voli.

Da bi Jevrejin uspeo u svojim nastojanjima da univerzalne standarde dobra i zla učini važećim u celom svetu, jer smrt vere u Boga dovodi do moralnog haosa i gubljenja značenja svega što nas okružuje, on mora da postulira i razvija ideju etičkog monoteizma, čak i kad sumnja u Boga. Stalno ukazivanje na Božje postojanje neophodno je ukoliko želimo da stvaramo moralan svet i ukoliko želimo da imamo konačnu svrhu u životu.

Bez obzira na sve već rečeno, neko bi mogao izvesti zaključak da je vera u Božje postojanje iracionalna i možda nemoguća. Zbog toga bi trebalo da se pozabavimo razmatranjem još jednog pitanja: pitanja o *verovatnosti* Božjeg postojanja.

DA LI POSTOJI BOG?

Jaki su argumenti koji govore za i protiv postojanja Boga, ali su po našem mišljenju ovi prvi jači.

Parafraziraćemo argument Milтона Štajnberga koji kaže da *dok vernik mora da računa sa jednom stvari, postojanjem zla, ateista mora da računa sa postojanjem svega ostalog*.

Problem zla predstavlja najteži izazov veri sa kojim se svakodnevno suočava svaki branitelj religioznog pogleda na svet. Pre nego što pokušamo da damo odgovor na problem zla, suočimo se sa izazovom koji Štajnberg upućuje neverniku: Ako nema Boga, kako objašnjavate postojanje svega dobrog na ovom svetu? Postojanje svesti i savesti? Inteligencije? Emocija? Ljubavi? Prirodnih zakona? Našeg uverenja da ovaj svet ima smisla? Sveukupne kreacije? Unutrašnje svesti o univerzalnosti dobra i zla?

Oni koji veruju u Božje postojanje smatraju da netelesna realnost izvire iz višeg, netelesnog izvora, Boga. Kako ateista objašnjava ove pojave? On će reći da su one rezultat podudarnosti, baš kao što je to slučaj sa nehotičnim jedinjenjima gasova i molekula. U stvari, prema ateisti, sve na ovom svetu jeste rezultat slučajnosti.⁹

⁸ Metafizika (grč.- ono što dolazi posle fizike - pojavnog). Koristi se da označi mišljenje koje se bavi onim što je van granica iskustva, što je izvan prostorno-vremenske stvarnosti; otuda nauka o poslednjim principima i uzrocima stvari, o saznanju stvari po sebi. Tri glavna problema kojima se metafizika oduvek bavila jesu: Bog, sloboda volje i besmrtnost duše. (prim. prev)

⁹ Čak i kad ateista kaže da ne zna kako bi objasnio poreklo ovih pojava ali da će jednog dana nauka dati tražene odgovore, ateista ipak sve pripisuje slučajnosti, jer se drži uverenja da su bezlične, slučajne sile uzrok dobra, zadovoljstva, svesti, inteligencije itd. Nauka će bez sumnje biti u stanju da nam vremenom dostavi više podataka, ali nauka opisuje samo procese koji nemaju veze sa pitanjem ko ili šta stoji iza tih procesa ili koja je svrha njihovog postojanja i postojanja samog života.

Mi dakako možemo prihvatiti da lepota, ljubav, umetnost, inteligencija, svest, savest, prirodni zakoni, složene ćelijske aktivnosti, sveprisutni osećaj svrhe, ideje univerzalne pravde i moralnosti kao i sve drugo stvoreno, mogu proisteći iz neduhovnih, mrtvih podudarnosti. Ali premda je sve ovo moguće, logika i razum (da ne spominjemo našu religioznu prirodu) prisiljavaju nas da sve to odbacimo kao nešto što je malo verovatno. Konstrukcija pretpostavlja Konstruktora, zakon - Zakonodavca, stvaranje -Stvoritelja, inteligencija - Izvor inteligencije, svest - Boga.

Postoje dva moguća objašnjenja za stvaranje: da sve proističe iz slučajnosti i podudaranja, ili iz reda i svrhe. Mora se napraviti izbor između besmisla i smisla. Ako nema Boga, ne možemo govoriti o smislu života, dobru i zlu ili krajnjoj svrsi. Ove kategorije, kao što smo već pre приметili, onda postaju samo puke obmane koje naš um stvara da bi se odbranio od haosa i besmisla.

Međutim, onog momenta kada prihvatimo da netelesni činioци naših života imaju objektivnu realnost, mi samim tim prihvatamo postojanje Boga. Iz kojeg izvora bi inače netelesne realnosti vodile poreklo? Gasovi i amino kiseline ne poseduju istinu i svrhu, one nisu po sebi ni dobre ni zle.

Milton Štajnberg je napisao: „*Realnost je ta koja onda razumu nameće razlog za veru u Boga: i, premda ova vera nije lišena teškoća, ona ostaje najbolji odgovor na zagonetku koju postavlja univerzum*“.¹⁰

Postavka o Božjem postojanju nudi najbolje rešenje za još jednu zagonetku: postojanje jevrejskog naroda. Istorija, opstanak, i najmisterioznije od svega, nadmoćan i sveprisutan uticaj na istorijsku sudbinu jevrejskog naroda, ne mogu se objasniti kriterijumima koji se primenjuju kada se istražuje istorijska sudbina drugih naroda.

Kao prvo, postoje nedvosmisleni podaci o opstanku Jevreja kao posebnog naroda. Jevrejski narod je jedini koji je opstao skoro četiri hiljade godina sa netaknutom kulturom. Jedino je Jevrejima domovina bila razorena (dvaput), jedino su oni, dve hiljade godina bez domovine, raštrkani po celom svetu, stoički podnosili mržnju gde god su živeli. Jedino su oni (pored Roma) preživeli najsystematskiji pokušaj ikad viđen u istoriji da se uništi čitav jedan narod i bivali proganjani i isterivani od gotovo svakog naroda u čijem okruženju su živeli. Pa ipak Jevreji još postoje, uče o svojim precima koji su živeli oko 1600 godina pre n.e., imaju istu domovinu kao i 1000 godina pre n.e., govore isti jezik koji su govorili njihovi praoci 3000 godina pre n.e. i služe istog Boga.

Zagonetka jevrejskog opstanka zbunjivala je gotovo sve svetske istoričare i sociologe. Možda je Mark Tven najsazetije izrazio tu zbunjenost: „*Uzdigli su se Egipćani, Vavilonci i Persijanci, ispunili su planetu sjajem i veličanstvenošću, a onda zamrli, izbledeli i nestali; za njima su uz silnu buku došli Grci i Rimljani a i njih više nema; uzdizali su se i drugi narodi i neko vreme je njihova baklja plamtela blistavim sjajem ali se naposletku ugastila i nad njima se nadvio sumrak ili su prestali da postoje. Jevrejin ih je sve ispratio, na svoj način potukao, i ostao i danas ono što je oduvek bio; odolevši propadanju i nemoći koja dolazi sa godinama, bez oslabljenih ili otopljenih delova svog ogromnog tela, bez opadanja snage i vitalnosti, bez slabljenja njegovog okretnog, budnog i agresivnog duha. Sve su stvari smrtne osim Jevrejina: svi drugi narodi su nestali ali je on ostao. Koja je tajna njegove besmrtnosti?*“¹¹

Za Jevrejina, naravno, „*tajna njegove besmrtnosti*“ leži u božanskom uplivu na jevrejsku istoriju.

Pored čudesnog opstanka Jevreja postoji još nešto što daleko više zbunjuje i ostavlja još jači utisak - uticaj koji je ovaj narod imao na čovečanstvo u celini. Jedna minijaturna grupa neobrazovnih beskućnika kasnije pretvorenih u robove, dala je svetu Boga, etički monoteizam, ideju o univerzalnoj moralnoj odgovornosti, pojam ljudske svetosti (stvaranje čoveka po uzoru na "Božji lik"), ideju napretka (istorija sa početkom i krajem suprotstavljena cikličnoj istoriji)¹², mesijanizam, proroke, Bibliju i Deset zapovesti. Da nije bilo Jevreja, ne bi bilo ni hrišćanstva, islama, niti marksizma, ne bi bilo socijalizma ni humanizma. Nije onda nikakvo čudo što oni koje mrze Jevreje stalno govore o „*jevrejskoj svetskoj zaveri*“.

---

¹⁰ *Anatomy of Faith*(New York, Harcourt Brace, 1960)

¹¹ *Harper's Magazine*, September 1899.

¹² (Henry Bamford Parkes, *The Divine Order: Western Culture in the Middle Ages and the Renaissance*, New York: Alfred A. Knopf, 1969, p.14.)

Izgleda da su najveće svetske sile oduvek bile opsednute ovim, brojno nevelikim narodom. Rimljani, Crkva, nacisti, komunisti, muslimanski svet i Ujedinjene nacije su, svako po naosob, dugi niz godina bili preokupirani Jevrejima. Do današnjeg dana, ovaj narod koji broji manje od 14 miliona ljudi, ili jedva nešto više od trojice na hiljadu u svetu sa preko 4,5 milijarde ljudi, stoji u centru svih ljudskih zbivanja.

Samom Jevrejinu je oduvek bio jasan razlog zbog kojeg jevrejstvo ima toliki upliv na čovečanstvo. Jevrejin se suštinski nimalo ne razlikuje od drugih ljudi i svako drugo ljudsko biće može postati Jevrejinom. Uticaj koji Jevreji imaju na svet, ne leži dakle u njima samima, već u judaizmu. Nešto drugo igra glavnu ulogu u jevrejskoj istoriji i u uticaju koji Jevreji imaju na svetsku istoriju: nešto iznad same istorije - možda Bog. Kada u potpunosti počnemo da uvažavamo jedinstvenost monoteističkog ideala i njegovo spontano rađanje u svesti ljudskih bića u jednom određenom vremenu i kod jednog određenog naroda, kao i sasvim jedinstven uticaj judaizma na svet moramo zaključiti da je ili neko nadljudsko biće ili Bog bio začetnik judaizma i etičkog monoteizma. Ideja o Bogu tada postaje verovatnija.

ATEIZAM

Izlaganje određenih argumenata koji govore u prilog Božjeg postojanja nije samo po sebi dovoljno, jer ono ne uzima u obzir ljudsku prirodu mnogih ateista i neke od njihovih razloga za priklanjanje ateizmu. Ateisti se mogu svrstati u jednu ili više od dole nabrojanih pet kategorija.

1. Ateisti koji negiraju Boga jer im je Bog predočavan na dečji ili iskrivljen način

Tužno je ali i nesumnjivo da se Bog vrlo često zamišlja ili predočava na budalast ili iskrivljen način. Tipičan primer za to je antropomorfna predstava Boga koja ga prikazuje kao veličanstvenog, starog čoveka koji sedi na nebu. Takav opis Boga vrlo je pogodan za ateističko podsmevanje vernicima; tu karikaturnu predstavu ismevali su sovjetski kosmonauti kada su se hvalili da tamo gore, u svemiru, nisu sreli Boga.

Druga, takođe uobičajena i iskrivljena predstava o Bogu, prikazuje ga kao *kosmičkog batlera*¹³, kao nekoga koga prozivamo da bi nam uslišio želje i čiji je jedini razlog postojanja da nam bude na usluzi umesto da mi služimo Njemu.

Treća i najgora predstava o Bogu nastaje onda kada se u Njegovo ime čini zlo. To je najomiljeniji argument ateista koji navode okrutnost i varvarstvo Crkve kao primere moralne ravnodušnosti Boga.¹⁴ Međutim ovaj argument ne pravi veliki problem judaizmu, jer judaizam ne tvrdi da vera u Boga sama po sebi stvara dobre ljude ili dobar svet. Bog je osnov moralnosti, ali da bi se postalo moralna osoba i da bi se stvorio moralan svet, pored vere u Boga potrebno je ispuniti još dva uslova: upotrebu razuma i veru u prevlast morala.

Štaviše, ako bismo negirali Boga zato što su pojedinci ili grupe ljudi činile zlo u Božje ime, onda bismo takođe morali negirati zakone, nauku, seks i svaku drugu plemenitu ideju, cilj ili životnu činjenicu. Zakoni mogu da strpaju kriminalca u zatvor, ali takođe mogu, kao što je bio slučaj u nacističkoj Nemačkoj ili Sovjetskom Savezu, da dovedu kriminalca na vlast. Nauka može da izleči ali i da uništi milione ljudi. Seks može biti veoma lep ali šta reći o silovateljima? Činjenica da čovek može da zloupotrebi Božje ime i da izokrene zakone, nauku i seks, samo dokazuje da je on podložan korupciji. Zato što je u stanju da zloupotrebi Boga, moralnost i razum ne znači da može da opstane bez njih.

Stoga pozivamo ateiste koji sebe mogu pronaći u ovoj podeli da ispitaju pojam Boga kakav je dat u jevrejskim izvorima. Judaizam je svetu dao pojam jednog Boga. Ateisti će otkriti da su antropomorfni pojam Boga ili pojam Boga kao *kosmičkog batlera* sasvim strani judaizmu. Kada se Mojsije suočio sa Bogom, upitao ga je za Njegovo ime. "Ja sam onaj koji jesam", odgovorio je Bog. Jevrejin ne može znati šta je Bog već samo da Bog jeste i šta Bog želi.

---

¹³ Poslužitelj (prim.prev)

¹⁴ Uzimajući u obzir činjenicu da su Jevreji najviše propatili pod Crkvom, neko bi mogao pomisliti da se ovaj argument odnosi više na Jevreje nego na bilo koga drugog. Očigledno je da to nije slučaj; činjenica da su se mučitelji pozivali na Boga nije uticala na veru jevrejskih mučenika. Samo ih je još više uverila u hitnost jačanja jevrejske uloge u svetu.

2. Ateisti koji negiraju Boga u znak pobune protiv kuće, okoline, roditelja ili spoljnog autoriteta

Odbacivanje porodične religije ili Boga uobičajen je oblik odbrane od roditeljskog uticaja iz želje da postignemo nezavisnost od njih. Negiranje postojanja Boga nije karakteristično samo za decu koja potiču iz autoritarnih porodica; ono je takođe prisutno i kod dece iz previše popustljivih kuća. Vrlo je verovatno da će se deca veoma blagih roditelja takođe pobuniti protiv spoljnog autoriteta. Deca, kojima su roditelji pružili "sve", na sebe gledaju kao na vrhovna bića, koja, prema tome, nemaju potrebu ni za kakvim višim autoritetom - bili to roditelji, škola, vlada ili Bog.

3. Ateisti koji negiraju Boga zato što su odgajani i/ili žive u svetovnom okruženju

Premda će malo ateista to priznati, stoji činjenica da su oni svoje shvatanje Boga i "kućne" religije preuzeli odrastanjem, i da su je retko, ako uopšte i jesu, dovodili u pitanje. Ateisti odbacuju verovanja mnogih religioznih osoba, s pravom uviđajući da su ta verovanja nešto malo više od pukih, nasleđenih stavova koji vode poreklo iz roditeljskog doma ili društvenog okruženja. Ali ako ti isti ateisti ne žele da svoje stavove suprotstave stavovima i argumentima umnih vernika i da ih provere u svakodnevnom životu, u sredini religioznih ljudi emancipovanog i rafiniranog duha, onda oni takođe zaslužuju da se njihovi argumenti odbace.

Zato je ateisti koji traga za istinom, za boljim sobom i za boljim svetom, obaveza da potraži kako religiozne ljude tako i religioznu literaturu pre nego što se zaključa u ateističku dogmu. Ovakav pristup od ateiste zahteva intelektualno poštenje i moralne obzire.

4. Ateisti koji negiraju Boga zbog ličnih patnji ili patnji čovečanstva u celini

Nema puno toga što možemo reći osobi koja odbacuje postojanje Boga zbog proživljene lične tragedije, kao što je suočavanje sa smrću ili sa patnjom voljenih osoba. Takvima moramo pružiti ruku umesto da im pružamo argumente.

U svakom slučaju, negiranje Božjeg postojanja koje za uzrok ima ličnu tragediju, predstavlja više emotivan nego racionalan odgovor na pitanje o Bogu. Stanja u kojima patimo nisu dokaz protiv postojanja Boga ništa više nego što su stanja naše radosti dokaz za Njegovo postojanje.

Štaviše, moramo biti određeni kada govorimo o ljudskoj patnji i stradanju. Moramo praviti razliku između dve vrste uzroka patnje, ljudskog i prirodnog, jer jedino ovaj poslednji direktno stavlja u pitanje Božje postojanje.

Čovek je stvorio zlo. Osvrnimo se za trenutak na najveći problem Jevreja danas, na pitanje kako je uopšte moguće verovati u Boga posle Aušvica. Kako da verujemo u Njega kada je dopustio da šest miliona Jevreja, uključujući preko milion dece, budu usmrćeni gasom, spaljeni, da na njima budu vršeni eksperimenti, da budu zamrzavani ili pretvarani u table sapuna? Ne postoji gotovo nijedan Jevrejin koji sebi nije postavio to pitanje.

Pre nego što pružimo neke odgovore na ovo pitanje, na redu je lično zapažanje. Premda smo mi (autori) rođeni u Americi posle holokausta i premda nijedan od nas dvojice u holokaustu nije izgubio nikog iz bliže porodice, ipak je holokaust duboko uticao na formiranje našeg mišljenja. Jedan deo nas umro je sa onih šest miliona Jevreja. Pa ipak holokaust ne predstavlja nepremostivu zapreku za našu veru u Boga. Kao prvo i najvažnije, nije Bog sagradio Aušvic i krematorijume. To su učinili ljudi. Ljudi a ne Bog su odgovorni za holokaust. Judaizam postulira činjenicu da čovek ima slobodu izbora. Možda bismo više voleli da su ljudi stvoreni kao roboti koji mogu da čine samo dobro, umesto što mogu da izaberu i zlo. No, ovo je nemoguće. Samo tamo gde postoji mogućnost zla postoji i mogućnost dobra.

Ako i prihvatimo činjenicu da holokaust Jevrejima ukazuje na nepostojanje Boga, čemu onda da pripišemo opstanak jevrejskog naroda, njihov ogroman uticaj na svet i ponovno rađanje Izraela.

Holokaust možda otežava veru u Boga ali veru u ljude čini nemogućom. Uporedo sa šest miliona ubijenih Jevreja i desetina miliona drugih ljudi koje su ubili nacisti i komunisti, moramo sahraniti doktrinu koja je omogućila komunizmu i nacizmu da se uzdignu: veru u čoveka kao najviše biće. Posle Aušvica i arhipelaga Gulag, ostaju nam dva izbora: vera u čoveka iznad koga obitava Bog ili vera u ništa.

Pitanje koje treba postaviti nakon Aušvica, arhipelaga Gulag i drugih sličnih počinjenih varvarstava ne glasi "Gde je bio Bog?", već "Gde je bio čovek?"

Stradanja i patnje kao posledica prirodnih uzroka. Kada su u pitanju stradanja zbog prirodnih uzroka (bolest, zemljotresi itd.) suočavamo se sa mnogo težim problemom od onog kada je uzrok stradanju čovek. Istina je da čovek nema sposobnost da ograniči i u nekim slučajevima čak i odstrani nesreću koja je rezultat prirodnih činilaca i zato pokušaji da se prevladaju i umanje stradanja koja nam nanosi priroda predstavljaju zajedničku odgovornost svih ljudi.

Bez obzira na sve, mi smo spremni da priznamo da je pitanje nesreća, koje su posledica prirodnih uzroka, najteže pitanje sa kojim se suočavaju oni koji veruju u Boga. Mi ne znamo zašto Bog dozvoljava (ili možda čak i stvara) takav oblik stradanja.

To, međutim, ne znači da judaizam nema šta da kaže o ovom pitanju. Naprotiv, cela knjiga u Bibliji, Knjiga o Jovu, posvećena je ovoj temi. Knjiga o Jovu potanko beleži užasnu nesreću kroz koju prolazi veoma dobar i izrazito pravičan čovek (time još više zaoštavajući pitanje njegove patnje), navodeći objašnjenja koje daju Jov i njegovi prijatelji, a koja se tiču ljudskog stradanja i Boga. Knjiga o Jovu pita: ako je Bog dobar, zašto dobri ljudi pate?

Jovovi prijatelji smatraju da je njegovo stradanje (Jov je simbol svih ljudi) kazna za njegove grehe. Ali Biblija, tj. judaizam, kategorički odbacuje ovakav pristup.

Zbog čega onda dobri ljudi moraju da pate? Posle trideset i sedam napetih poglavlja prepunih pitanja, izazivanja Boga, gorčine i suza, Bog daje Jovu i nama, Svoj odgovor:

Tada je Bog odgovorio Jovu ...i rekao:

*"Koje taj koji namisli moje
nerazumnim rečima zamračuje
Opaši se sad kao junak;
ja ću tebe pitati, a ti odgovaraj!
Gde si bio kada sam stvarao svet?
Kaži kad toliko znaš.
Ko je meru sveta odredio? Da li znaš?...
Jesi li ikada jutru zapovedio?...
Jesu li ti se vrata smrti otvorila?
Jesi li pogledom svojim zemlju sagledao?
Govori ako znaš.
Možeš li da ...vodiš Kola Velika sa zvezdama njihovim?...
Da l' se po tvom razumu zaleti jastreb
Il' se na tvoju zapovest orao u vis diže
i na vrletima sebi gnezdo vije?..."*
Gospod odgovori Jovu i reče:
*"Je'l uveren onaj koji se sa Svemoćnim prepire
Ima li šta da odgovori onaj koji Boga grdi.
Jov odgovori Bogu i reče:
"Suviše sam malen da bih ti mogao odgovoriti
Ja na usta svoja ruku svoju mećem.
Govorio sam jednom, odgovarati više neću...
Govorio sam o stvarima o kojima ne znam ništa,
čudesima većim od moga uma..."*

(Jov 38:1-4, 12, 17-18, 32; 40:1-5)

Kakav je Božji odgovor? Bog je Bog i odkuda nam pravo da mislimo da možemo sve razumeti? Kao što kaže jedna drevna jevrejska izreka: "Da poznajem Njega (Boga), bio bih Bog". Ko je "stvorio svet", mi ili Bog? Priznajemo da to možda nije odgovor kome smo se nadali, ali kakav bismo odgovor želeli? Ako je Bog Bog a čovek čovek, da li je moguć neki drugi odgovor od onog koji je Bog dao Jovu?

Naravno da je judaizam mogao da prikaže Boga u mnogo privlačnijem svetlu ili da negira da je patnja realnost (kao što je to često bio slučaj kod istočnih filozofija), ili da ljudsku patnju teološki objasni kao Božansku kaznu, ali judaizam sve to ne radi.

Osobi koja ume da razmišlja, u prilog uverljivosti judaizma govori njegova iskrenost i njegovo odbijanje da o pitanju Božje prirode čini kompromise; makar to išlo na uštrb privlačenja novih sledbenika. U judaizmu je moguće afirmisati Boga, a da se ne ukine razum i

ljudska potreba za postavljanjem pitanja. I zaista je za Jevrejina postojanje razuma i čovekova sposobnost da postavlja pitanja ona poslednja tačka koja afirmiše Boga, daje svrhu i značenje njegovom životu - pa čak i njegovoj patnji.

5. Ateisti koji negiraju Boga nakon što su ozbiljno razmotrili obe strane ovog problema

Ostaje nam da razmotrimo zaista malu grupu ateista koji se ne mogu svrstati ni u jednu od nabrojane četiri kategorije. Ovi pojedinci su došli do zaključka da nema Boga, ne zbog slepog prihvatanja ateističke doktrine, niti zbog pobune protiv roditeljskog doma i socijalnog okruženja, niti zato što im je Bog predstavljan na budalast način, niti zbog emotivne reakcije na preživljenu ličnu tragediju, već nakon izučavanja veoma promišljenih i inteligentnih opisa pojma Boga i nakon vođenja argumentovanih razgovora sa vernicima istančanog i rafiniranog duha.

Istini za volju, mi (autori) se nikada nismo susreli sa takvim ljudima mada znamo da oni postoje, jer smo čitali njihove rukopise. Ali čak i ovih nekoliko ateista koji su zaista izuzetni ljudi, postojanje svega takođe pripisuju slučaju; i što je najvažnije, oni i dalje ostavljaju najveći problem ateizma nerešen: moralnost je i dalje prepuštena subjektivnom stavu. Kao što je Dostojevski napisao u „*Braći Karamazovi*“: Gde nema Boga, sve je dopušteno“. Ateizam negira Boga, ali šta umesto njega postulira?

Odgovor je, naravno, da ateizam ne postulira ništa - premda ovo ne znači i da sam ateista ništa ne priznaje. Naprotiv, ateista zamenjuje Boga sa bogovima po sopstvenom izboru: sa humanošću, umetnošću, razumom, državom, sekularnim ideologijama, naukom, progresom, revolucijom, kulturom, obrazovanjem, srećom, verom u samog sebe... Kod ateista stvar nije u verovanju i neverovanju, stvar je u veri u Boga ili u veri u druge bogove.

Cena ovakvog stava je visoka i ona se plaća na pozornici ljudskih života i stradanja. Mi smo, međutim, naučili da svi ti drugi bogovi kad-tad moraju pokleknuti; *da bez Boga svaki od ovih supstituta¹⁵ postaje besmislen i u krajnjoj liniji veoma opasan*, jer počinje i završava se sa samim supstitutom koji leži iznad svakog dobra i zla.

ZAKLJUČAK

Ateizam, dakle, na pitanje misterije ljudskog postojanja i univerzuma, ne daje ništa više (a kako nam se čini i mnogo manje) ubedljiv odgovor od odgovora koji pruža vera u Boga. Volter, i sam nemilosrdni protivnik organizovane religije, rekao je: Mišljenje koje tvrdi da ima Boga nailazi na teškoće; suprotno mišljenje - na apsurdnosti“.

Ne samo da ateizam pati od nedostatka odgovora i od amoralnosti, on je istovremeno, za većinu svojih sledbenika, intelektualno lenja doktrina. Uprkos činjenici da većina ljudi ateizam povezuje sa sposobnošću razumnog mišljenja, većina ateista nije sopstvene stavove preispitala ništa više nego što su svoje stavove preispitali priprosti vernici.

Mnogo Jevreja danas, gajeći sumnje u pogledu Božjeg postojanja, žive kao da Boga nema. Oni su agnostici, a žive kao ateisti. Međutim, postoje neobično važni intelektualni, moralni i egzistencijalni razlozi da se živi tako kao da Bog postoji - da se vodi jevrejski život - čak i onda kada sumnjamo.

U teoriji je dozvoljeno biti agnostik, ali u praksi možemo voditi ili jevrejski ili sekularni život. Samo živeći jevrejskim životom, što podrazumeva i borbu sa sopstvenim sumnjama, postajemo dobri Jevreji.

(Prevela sa engleskog DANIJELA DANON)

---

¹⁵ lat. *substitutus*, zamenik (prim.prev)